

כיוון התפילה ומקום הפתח בבתי־כנסת הקדומים

נר לנשמתה הזכה
של בתנו ואחותנו
שקד אילה ע"ה
שלא זכינו ללמוד עמה ולאהב
עליה את תורתנו וארצנו

בדברים שלפנינו ייעשה ניסיון לפתור את בעיית מקום הפתחים וכיוון התפילה בבתי־הכנסת הקדומים. שאלות אלו ימיהן כימי המחקר, ופתרון הוא מפתח להבנת הארכיטקטורה של בתי־הכנסת הקדומים. הדיון ייערך לאור ניתוח מקורות הלכתיים ומסקנותיהם, והשוואתם לממצא הארכיאולוגי. הנחת יסוד היא, שבתי־הכנסת נבנו בהתאם להלכה המקובלת במקום ובזמן.

א. כיוון התפילה

שנינו (משנה, ברכות פרק ד):
היה רוכב על גבי החמור, ירד. ואם אינו יכול לירד, יחזיר את פניו.
ואם אינו יכול להחזיר פניו, יכון לכו כנגד בית קדשי הקדשים.
וביתר פירוט ובירור בתוספתא (ברכות ג, טז):
היה עומד בחוצה לארץ, יכוין את לבו כנגד ארץ ישראל ... היה
עומד בארץ ישראל, יכוין את לבו כנגד ירושלים ... העומדים
בירושלים מתפללין כנגד בית המקדש. העומדין במקדש יכוונו את
ליבן כנגד בית קדשי הקדשים ... ונמצאו כל ישראל מתפללין אל
מקום אחד.¹
על־פי מקורות אלה נפסקה ההלכה המקובלת היום בכל קהילות ישראל,
לפיה מתפללים בכל מקום לכיוון ירושלים והמקדש.²

בדברי חז"ל מצאנו דעות אחרות. שנינו (משנה, בבא־בטרא כ, ט):
מרחיקין את הנבלות ואת הקברות ואת הבורסקי מן העיר חמשים
אמה. אין עושין בורסקי אלא למזרח העיר. רבי עקיבה אומר: לכל
רוח הוא עושה חוץ ממערבה.

1. ראה גם ירושלמי ברכות פ"ד ה"ה בשינויים קלים, ובבלי ברכות לא, א: "יכול להתפלל אדם לכל רוח שירצה, תלמוד לומר נגד ירושלים".
2. רמב"ם הלכות תפילה ה, ג, טור, שו"ע או"ח צד, ג, וכן הוא בכל הפוסקים.

בפשטות מדובר כאן בהלכה אקולוגית — יש לדאוג, שקברים, בורסקי ונבלה, שריחם רע, יורחקו מן העיר. לדעת תנא קמא, מקומם מזרחית לעיר, שכן בארץ בדרך-כלל נושבת רוח מערבית, והרוח תשא את הריח מן העיר והלאתה. ואילו רבי עקיבה מתיר לתתם בכל כיוון, לבד ממערב, שכן רק אם יהיו מערבית לעיר תשא הרוח את הריחות הרעים אל העיר.

בגמרא שם (כהא) התפתח הדיון לכיוון אחר —

תא שמע, דתניא: רבי עקיבא אומר: לכל רוח הוא עושה ... חוץ ממערב, שאינו עושה מפני שהיא תדירא ... מאי תדירא? תדירא בשכינה, דאמר רבי יהושע בן לוי: בואו נחזיק טובה לאבותינו שהודיעו מקום תפילה, ורבי אושעיא סבר שכינה בכל מקום ... ואף רבי ישמעאל סבר שכינה בכל מקום ... ואף רב ששת סבר שכינה בכל מקום, דאמר לו רב ששת לשמעיה: לכל רוחתא אוקמן, לבר ממזרח. ולא משום דלית בה שכינה, אלא משום דמורו בה מיני.³ ורבי אבהו אומר: שכינה במערב ...

לדעת ר' עקיבא שכינה במערב, ולדעת ר' אושעיא ור' ישמעאל שכינה בכל מקום. מחלוקת זו יש לה השלכה מעשית — ריב"ל ור' אבהו סבורים כרבי עקיבא, ששכינה במערב, ולכן בכל מקום מתפללים למערב.⁴ ר' אושעיא, ר' ישמעאל ורב ששת סבורים ששכינה בכל מקום, ואפשר להתפלל לכל כיוון.

מצאנו, אס"כ, שלוש דעות בחז"ל בעניין כיוון התפילה:

א. סוגיות ברכות (משנה, תוספתא, בבלי לא,א וירושלמי פ"ד ה"ה) — תפילה לכיוון ירושלים.

ב. ר' עקיבא, וכמותו ר' יהושע בן לוי ור' אבהו (ב"ב כה,א) — תפילה למערב.

ג. ר' אושעיא, ר' ישמעאל ורב ששת (שם, שם) — תפילה לכל כיוון (לדעת רב ששת חוץ ממזרח).⁵

אין צורך לומר, שמחלוקת זו בדבר כיוון התפילה יש לה משמעות והשפעה רבה על הארכיטקטורה של בתי-הכנסת, ועל כך להלן.

ב. מקום הפתחים

למדנו (תוספתא, מגלה גיד): "אין פותחין פתחי בתי כנסיות אלא למזרח,

3. רב ששת שהיה עיוור ביקש משמשו שיעמידו לתפילה לכל כיוון, חוץ מאשר למזרח, ולא משום שאין שם שכינה, אלא משום שהמינים מתפללים למזרח.

4. ראה שם תוספות ד"ה לכל רוחא, שלמדו כי סוגיתנו חלוקה על הסוגיה שבברכות, לפיה מתפללים לכיוון ירושלים.

5. כיון שלשיטה זו אפשר להתפלל לכל כיוון, הרי אין הלכה זו מסייעת לפתרון שאלת הארכיטקטורה של בתי-הכנסת, ולכן לא נעסוק בה בהמשך.

שכן מצינו בהיכל שהיה פתוח למזרח.⁵ הלכה זו אפשר לפרשה בשתי דרכים:
 א. כפשוטה — בכל מקום ומקום בלי קשר לכיוון התפילה, פתחו של בית-
 הכנסת במזרח, כמו במקדש שפתחו היה במזרח. כך למד רש"י — ברכות
 ו, ב ד"ה אחורי בית הכנסת — כל פתחי בתי-הכנסות היו במזרח. וכך גם
 פסק הרמב"ם — אין פותחין פתחי הכנסת אלא למזרח (תפלה יא, ב).
 ב. כפי שבמקדש היו הפתחים במזרח, היינו — בצד שנגד כיוון התפילה
 — כך בבית-הכנסת הפתחים בקיר שמול כיוון התפילה. על-פי פירוש
 זה "מזרח" אין פירושו צד מזרח, אלא הצד שמול כיוון התפילה (השווה
 לכך את משמעות המלה "מזרח" בבית-הכנסת היום — הקיר שבו נמצא
 ארון הקודש). הרא"ש כותב בפסקיו למסכת מגלה (פ"ג ס' יב): "זה (פתח
 במזרח) היה בימיהם שהיו מתפללים למערב, אבל אנו שמשתחוים למזרח
 — לצד ארץ ישראל, אין עושין פתח למזרח."⁶ והתוספות (ברכות ו, א
 ד"ה אחורי בסופו) כתבו: "ודוקא הם שהיה מנהגם להתפלל למערב,
 אבל אנו מתפללים למזרח שאנו במערבו של ארץ ישראל ... ונראה כמו
 שפירשו להם לצד מערב יתפרש לנו לצד מזרח." ואכן, בשלחן ערוך
 (או"ח קנ"ה) נפסק: "אין פותחין פתח בית-הכנסת אלא כנגד הצד
 שמתפללין בו באותה העיר, שאם מתפללין למערב יפתחוהו למזרח."

לכד מפתחים, צריך שיהיו בבית-הכנסת חלונות —
 ואמר רבי חייא בר אבא אמר רבי יוחנן: אל יתפלל אדם אלא בבית
 שיש שם חלונות, שנאמר "וכיון פתיחן ליה בביתיה נגד ירושלים"
 (ברכות לא, א לד, ב).
 הרמב"ם פסק: "וצריך לפתוח חלונות או פתחים כנגד ירושלים, כדי להתפלל
 כנגדן" (תפלה ה, ו).

יש ליתן את הדעת, כי פסק הרמב"ם שונה במעט מהאמור בגמרא. בגמרא
 נאמר, שיש לפתוח חלונות, ואילו הרמב"ם כתב "חלונות או פתחים כנגד
 ירושלים". כל המצוי אצל הלכות הרמב"ם יודע, שכאשר הוא פוסק הלכה
 שלא על-פי מקור מחו"ל, אלא מדעתו, הוא מקדים "יראה לי" "על דעתי",
 וכיו"ב.⁷ כיון שבהלכה הנדונה לא כתב כן, נראה שעמד לפניו מקור (גרסה
 שונה מזו שלנו בגמרא, או מקור אחר שנעלם מאתנו) בו נאמר, שיש לפתוח
 פתחים או חלונות לכיוון ירושלים.

6. נראה, כי הרא"ש והתוספות, וראשונים נוספים שפירשו כמותם, מיישבים את מנהגם הנראה
 סותר לתוספתא. אך כפי שנראה להלן, פרשנות זו יסודה בארץ, וכיטוייה בבית-הכנסת מן
 הטיפוס המאוחר, כגון זה שבבית-אלפא.

7. כך מעיד הרמב"ם בעצמו — "ודבר שהוא מפלפולי אומר בפירוש 'יראה לי' שהדבר כך
 וכך' או 'אני אומר מכאן אתה למד שהדבר כך וכך' — מתוך אגרתו לר' פנחס הדין,
 אגרות הרמב"ם, מהדורת שילת, מעלה אדומים, תשמ"ז, כרך ב, עמ' תמג.

אפשר, שאף הלכה זו אפשר לפרשה בשתי פנים:
א. כפשוטה — יש לפתוח פתח לכיוון ירושלים.
ב. יש לפתוח פתח לכיוון התפילה.

סיכום: בעניין כיוון הפתחים מצאנו שני מקורות, שכל אחד מהם אפשר לפרשו בשתי דרכים:

- א. המקור: אין פותחין פתחי בתיכנסות אלא למזרח (תוספתא מגלה). הפירוש: 1. כפשוטו — הפתח במזרח בכל מקום.
2. כמו במקדש — בקיר שמול כיוון התפילה.
- ב. המקור: צריך לפתוח חלונות או פתחים כנגד ירושלים (על-פי רמב"ם הלכות תפילה). הפירוש: 1. בכל מקום לכיוון ירושלים.
2. לכיוון התפילה.

אף לעניין כיוון התפילה מצאנו שתי גישות —
1. לכיוון ירושלים (משנה ותוספתא ברכות).
2. לכיוון מערב (ריב"ל ור' אבהו לשיטת ר' עקיבה בגמרא ב"ב).
האם יש קשר בין ההלכות בדבר כיוון התפילה לבין ההלכות בדבר מקום הפתחים?

נראה לנו, כי שתי גישות שונות היו בהלכה ביסודה. האחת קובעת, כי בית-הכנסת צריך להיות דומה למקדש. המקדש בירושלים היה בנוי בציר מזרח-מערב — הכניסה במזרח וקדש הקדשים במערב. אף בית-הכנסת פתחיו במזרח, וכיוון התפילה — מערב. על-פי גישה זו, אין הכדל בין בתיכנסת באזורים שונים בארץ — בכל מקום כיוונם מזרח מערב.

על-פי שיטה זו, יש קשר בין דעת ר' עקיבה והאמוראים שהלכו בדרכו, הקובעים כי שכונה במערב והתפילה למערב; לבין ההלכה בתוספתא מגלה, שפתחי בתיכנסות יש לפתחם במזרח.

נראה, כי הראשונים שעמדו על הקשר בין שתי ההלכות הם בעלי התוספות במסכת ערוכין (יחב"ד"ה ולא אחורי) שכתבו: "בתוספתא דמגלה תניא אין פותחין בתיכנסות אלא למזרח, שכן מצינו במשכן ... ונראה דקסבר האי תנא דשכינה במערב, והיו משתחים למערב."

השיטה האחרת קובעת, כי בתיכנסת צריך להיות מכוון אל ירושלים והמקדש. לשיטה זו, כיוון בתיכנסת תלוי במקומו יחסית לירושלים. בתיכנסת שבצפון הארץ מכוונים לדרום, ובדרום — לצפון. ההלכה הקובעת שיש לפתוח פתחים לכיוון ירושלים תואמת שיטה זו, שכן ההלכה קובעת, שיש לפתוח את הפתחים לכיוון ירושלים, משמע בצפון — דרומה, ובמערב — מזרחה, ואין כיוון קבוע לפתחים. על-פי הלכות אלו, בנויים בתיכנסת הגליליים מן הטיפוס הקדום, כגון ברעם, כפר-נחום וכורזים.

מיקומם של פתחי בית-הכנסת בקיר שבכיוון התפילה יצר כמה בעיות. העיקרית שבהן — מקום ארון-הקודש. בשלב הקדום אפשר שהיה הארון נייד, ולא היה לו מקום קבוע. כך עולה מן המשנה בתענית (ב,א) "מוציאין את התיבה לרחובה של עיר"⁸. ויותר מכן בתוספתא מגלה ג,כא: "כשמניחין את התיבה, פניה כלפי העם ואחוריה כלפי קודש"⁹. יש לדייק: 'כשמניחין' — משמע לא תמיד מניחים את התיבה בבית-הכנסת.

עם הזמן נקבע מקום הארון בכיוון ירושלים. בכמה כתי כנסת אגו מוצאים פתרונות מאולתרים. כך בבית-הכנסת התחתון בגוש-חלב, שם נבנתה במה מערבית לפתח האחד שבקיר הדרומי. הבמה מוסתרת על-ידי העמוד הדרום-מערבי של בית-הכנסת, והגישה אליו אינה נוחה.

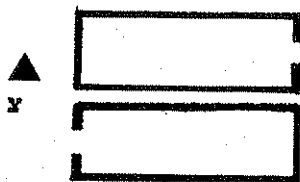
אפשר, שכדי לפתור בעיה זו נקבעה ההלכה על-פי התוספתא במגלה, לפיה אין פותחין פתחי בתי-כנסיות אלא במזרח. אך הלכה זו לא נתפרשה כפשוטה, שכן פתח במזרח מתאים למבנה הבנוי בציר מזרח-מערב, אלא כפי שבמקדש הפתח במזרח הוא מול כיוון התפילה, כך בבית-הכנסת הפתחים בצד שכנגד כיוון התפילה. ההלכה הקובעת שפתחי בתי-הכנסת יהיו לצד ירושלים בטלה ונשתכחה.

אפשרות נוספת על-פי המקורות היא, שהתפילה היתה למערב והפתחים לכיוון התפילה. הגמרא הקובעת, כי יש לפתוח חלונות נגד ירושלים, נתפרשה על-ידי רש"י (ברכות לד,ב) "חלונות — שגורמין לו שיכוין לבו, שהוא מסתכל כלפי השמים ולבו נכנע". לפי שיטה זו נפסק בטור (או"ח צ) שצריך שיהיו פתחים לאותו רוח שמתפלל.

הרמב"ם (תפלה ה,ו) פסק: "וצריך לפתוח חלונות או פתחים כנגד ירושלים כדי להתפלל כנגדן". על-פי פרשנות זו, הפתחים הם לכיוון ירושלים, כאשר מתפללים לכיוון ירושלים; אם מתפללים לכיוון אחר, הפתחים הם בכיוון התפילה.¹⁰

סכום: על-פי ניתוח המקורות ההלכתיים נראה לנו, כי צפויים ארבעה טיפוסים ארכיטקטוניים של בתי-כנסת.

1. פתח במזרח, תפילה למערב — תכנית בית-הכנסת דומה למקדש.
2. פתח במערב, תפילה למערב — פתח בכיוון התפילה.

8. ר"ע מברטנורא פירש: "התיבה — הארון שספר תורה מונח בו", וכמותו כל המפרשים.
9. ראה ליברמן, תוספתא כפשוטה, בביאור הארון, שם הובאו גם דרכי פירוש אחרות על-פי גירסה שונה — "פניהם (של זקנים) כלפי העם ואחוריהם כלפי קודש".
10. תלמידי ר"י פירשו את ההלכה בדרך אחרת, ואכמ"ל.

טיפוסים אלה, תכניתם קבועה ואינה תלויה במקומו של בית-הכנסת יחסית לירושלים.

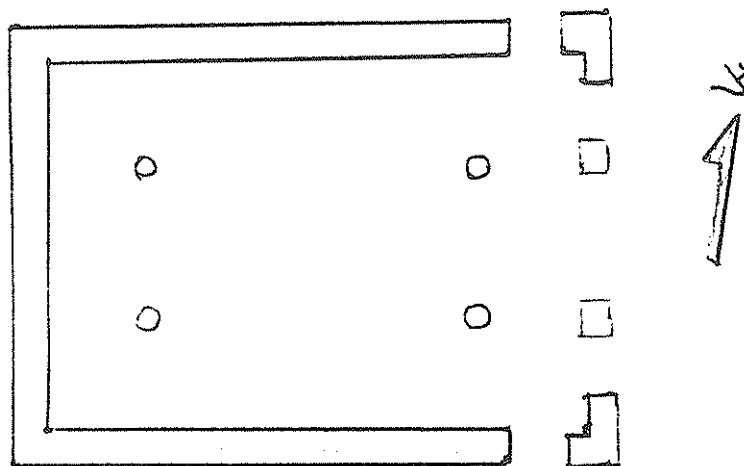
3. התפילה לכיוון ירושלים, הפתח לכיוון התפילה. בגליל, מבנה שצירו צפון-דרום, פתחיו בדרום.
4. תפילה לכיוון ירושלים, פתחים בקיר שמול כיוון התפילה. בגליל — פתחים בצפון.

גישה זו, המפרשת את ההלכה שאין פותחין פתחי בתי-כנסיות אלא במזרח לא כפשוטה אלא כמו במזרח שבמקדש שהוא מול כיוון התפילה, נתבססה רק אחרי שנקבע מקומו של הארון בבית-הכנסת. הוה אומר, בשלב הקדום צפויים שלושה הטיפוסים הראשונים.

ד. הממצא הארכיאולוגי

אנו מכירים שלושה בתי-כנסת מתקופת בית-שני: גמלא, מצדה והרודיון. ישנם מקורות מתקופת בית-שני לפיהם ברור, כי בית הכנסת היה מוסד נפוץ בכל רחבי היישוב היהודי בארץ-ישראל.¹¹

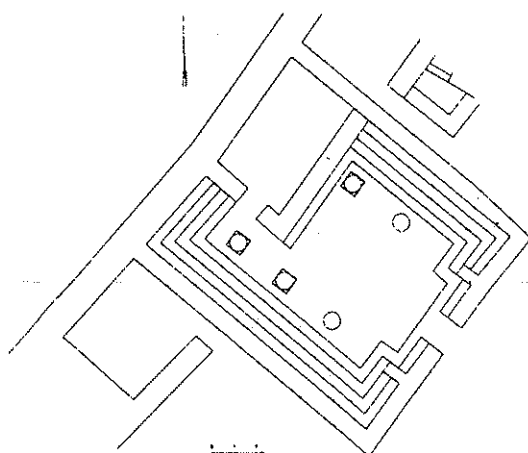
בית-הכנסת בהרודיון¹² בנוי בציר מזרח-מערב, הפתח במזרח והתפילה למערב. ירושלים נמצאת צפונית-מערבית להרודיון, ואילו בית-הכנסת מכוון מערבה בסטייה קלה מאוד דרומה. לכן נראה, כי בהרודיון התפללו מערבה (ולא לכיוון ירושלים), כמו במקדש (טיפוס 1 לעיל).

תכנית ביהכנס'ס בהרודיון

בית-הכנסת במצדה הוא כן שני שלבים. הראשון הוקם על-ידי הורדוס;

בשלב השני הורחב המבנה על-ידי הקנאים. בית הכנסת בנוי בחומה של מצדה, והוא הרחבה של סוגר מסוגרי החומה. בית-הכנסת בנוי בחומה המערבית של מצדה, פתחו בדרום-מזרח והוא מכון אל ירושלים.¹³

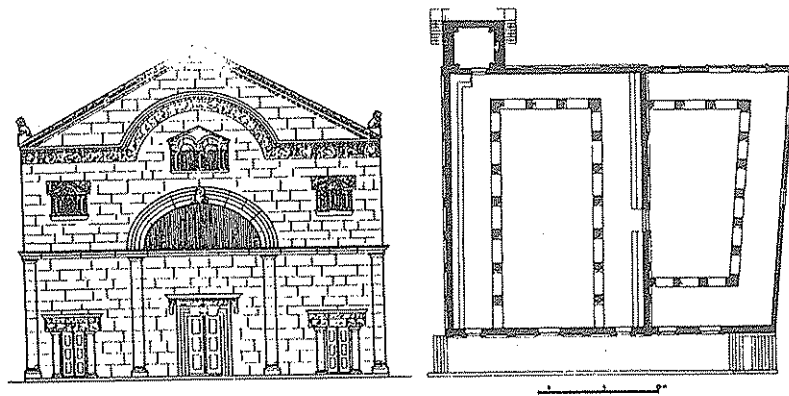

בית הכנסת במצדה בשלבו הסופי

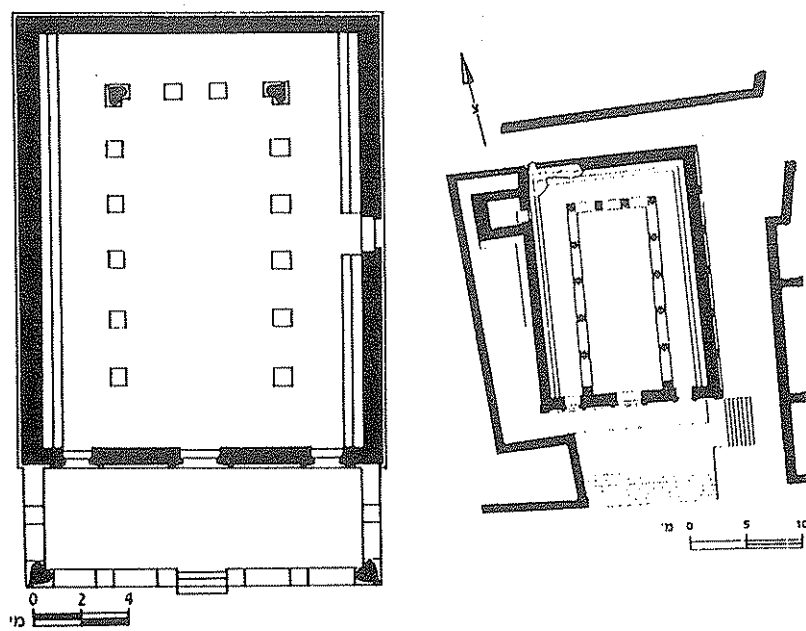
בגמלא נמצא בית-הכנסת הקדום מכל בתי הכנסת שנתגלו. הוא בנוי בציר דרום-מערב — צפון-מזרח, ופתחו בקיר המערבי. נראה לנו, כי גם בגמלא לא התפללו לכיוון ירושלים אלא לכיוון מערב, כמו במקדש, והפתח נקבע בכיוון התפילה — מערב (טיפוס 2, לעיל).

מסוף המאה השנייה ואילך, נתגלו עשרות רבות של בתי-כנסת בכל רחבי הארץ. בתי-כנסת אלה, מקובל לחלקם לשלושה טיפוסים:¹⁴

11. ש' ספראי, "בית הכנסת", בתוך: בשלחי הבית השני ובתקופת המשנה, ירושלים, תשמ"ג, עמ' 143-144.
12. ו' קרבו, "החפירות בהרודיון", בתוך: קדמוניות א, (תשכ"ט), עמ' 132-136. ג' פרסטר, "בתי הכנסת במצדה ובהרודיון", בתוך: ארץ ישראל יא, (תשל"ג), עמ' 224-228.
13. י' ירין, מצדה כימים ההם בזמן הזה, חיפה, תשכ"ו, עמ' 184-187.
14. ש' גוטמן, גמלא, החפירות בשמונה העונות הראשונות, תל-אביב, תשמ"ה, עמ' 121-122; 57-59; 52-53. צ' מעוז, "ארכיטקטורה של גמלא ובנייניה", בתוך: א' שילר (עורך), ספר זאב וילנאי ב, ירושלים, 1987, עמ' 152-154.
15. בעבר היה מקובל, ששלושת הטיפוסים מחולקים גם חלוקה כרונולוגית. בשנים האחרונות קמו עוררים על החלוקה הכרונולוגית (ראה ג' פרסטר, "החפירות החדשות בכפר נדום", בתוך: קדמוניות ד, עמ' 126-131. הכרונולוגיה של בתי-הכנסת אינה עניינו של מאמר זה, ולכן לא נעסוק בה אלא מעט.

כפר נחום — שיחזור החזית והתכנית

כפר ברעם: תכנית בית-הכנסת העליון

כורזים: תכנית בית הכנסת

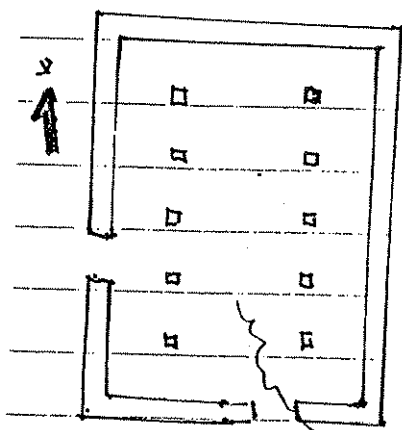
.1

בתי-הכנסת הגליליים, כגון אלו שבכרעם, מירון וכפר-נחום. אלה מבנים בצורת כסיליקה, שכיוונם צפון-דרום. יש להם שלושה פתחים בדרום (בבתי כנסת קטנים, כגון בתי-הכנסת התחתון בגוש-חלב, יש פתח אחד). בתי-כנסת אלה נחלקים על-ידי שורות עמודים מקבילות לקיר המזרחי והמערבי לאולם-תוך ושתי סיטראות סמוך לקיר הצפוני שורת עמודת נוספת.

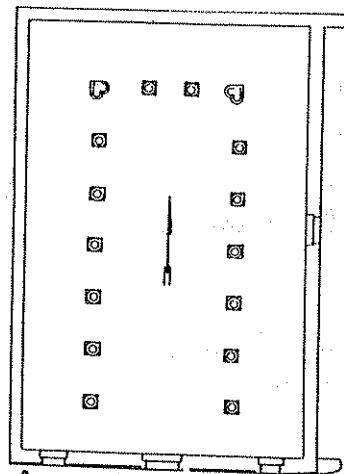
בתי-כנסת אלו שייכים לטיפוס הקדום על-פי החלוקה הכרונולוגית. בתי-הכנסת בנויים בנייה מפוארת באבני גזית גדולות ומרשימות. הם מעוטרים בפאר רב. הפאר, בעיקרו בחלקו החיצוני של המבנה, והוא נועד להסב את תשומת-לב האנשים אל בתי-הכנסת, שלכד מפארו הוצב במקום מכובד. חלקיו הפנימיים של בתי-הכנסת אינם מפוארים כחיצוניים. נראה, כי יש כאן מגמה תרבותית-רוחנית ברורה. הפאר החיצוני נועד להסב את דעת התושבים ולמשכם אל בתי-הכנסת, והפשטות הפנימית נועדה למנוע הסחת דעתם ולאפשר למתפללים לכוון את ליבם. הפאר הארכיטקטוני מעיד, שמבנים אלו נבנו בתקופה של פריחה ליהודי הגליל, והתקופה המתאימה היא בימי הקיסרים הסווריים בסוף המאה השנייה ואילך.

גם הפתחים בכיוון ירושלים מעידים על קדמותם של המבנים, שכן פתחים בכיוון התפילה נבנו לפני שנשתרשה ההלכה של בניית ההיכל והעמדת הארון בקיר שבכיוון התפילה. בתי-כנסת אלה תואמים את ההלכה של תפילה ופתחים לכיוון ירושלים (טיפוס 3 לעיל).

לקבוצה זו שייכים בתי-הכנסת הבאים: ברעם (שניים), גוש-חלב, מירון, נבוריה, חר' עמודים, כורזים, כפר-נחום ועוד. ברמת-הגולן נתגלו כמה בתי-כנסת, שתכניתם דומה, אלא שהחופרים מייחסים אותם לתקופה מאוחרת.

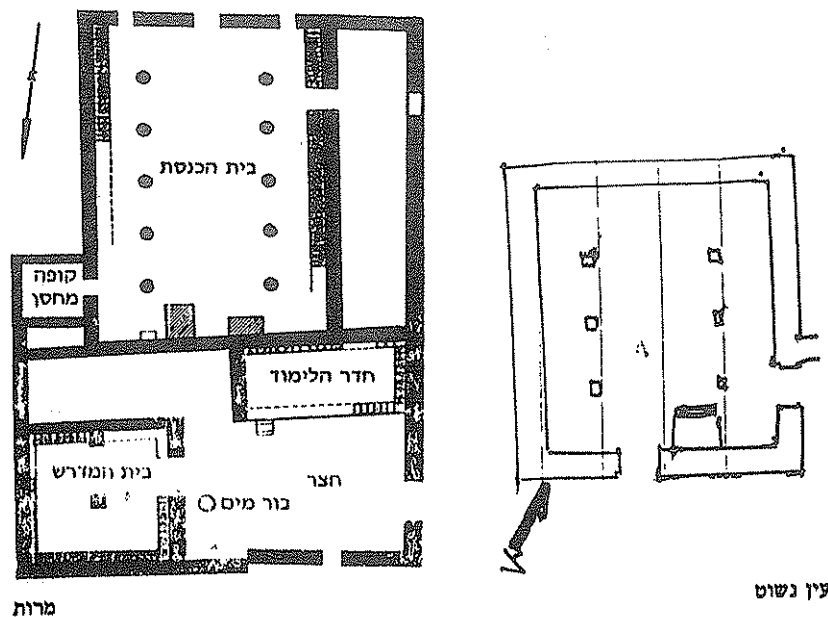
אום אל קנאטיר

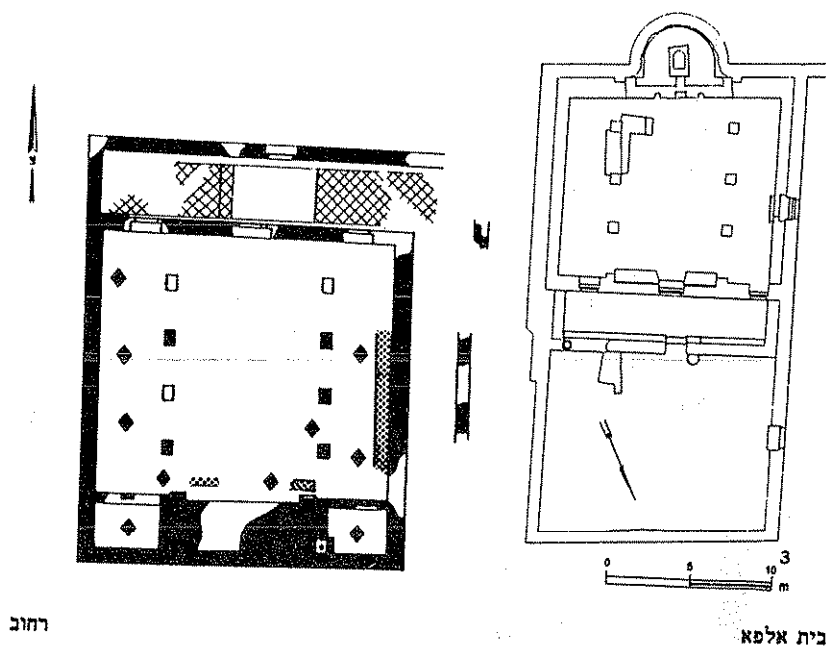
חורבת עמודים

באום-אל-קנאטיר שבגולן נמצא בית-כנסת, בו הוסט הפתח ממרכז הקיר הדרומי מזרחה, מן הסתם כדי להציב את התיבה במרכז הקיר הפונה אל ירושלים. הסטה זו של הפתח, יש בה כדי להעיד על תקופת בנייתו המאוחרת של בית-הכנסת, שכן בשלבים קדומים לא היה מקום קבוע לארון. סוקרי בית-הכנסת קובעים, כי הוא נבנה בסוף המאה החמישית או במאה השישית. קביעה זו מבוססת על הפרטים האדריכליים שנמצאו באתר.

בעין-נשוט שבגולן נתגלה, אחר מלחמת ששת-הימים, בית-כנסת, שנחפר ב-1978. זהו מבנה, שכיוונו צפון-דרום, ופתחו בדרום. הוא מחולק על-ידי שני טורי עמודים לאולם-תוך ושתי סיטראות; ובקיר הדרומי, בין הפתח ובין שורת העמודים המזרחית, בנוייה במה לארון. כאן הוסט הפתח מן המרכז מערבה, והחלק המזרחי של הקיר הדרומי רחב יותר מן המערבי ובו הועמד הארון. בית-הכנסת נבנה במאה החמישית. כאן, כמו באום-אל-קנאטיר, מעידה הזוהת הפתח ממרכז הקיר הדרומי מערבה ובניית היכל ובמה לכיוון ירושלים על תקופתו המאוחרת של בית-הכנסת.

אף בית-הכנסת במרות שייך לקבוצה זו. צירו צפון-דרום. בדרום שלושה פתחים ושתי שורות עמודים לאורך הקיר המזרחי והמערבי. בית הכנסת נבנה במאה הרביעית. הוא נבנה, כנראה, על יסודותיו של בית-כנסת קדום.

רחוב

בית אלפא

.2

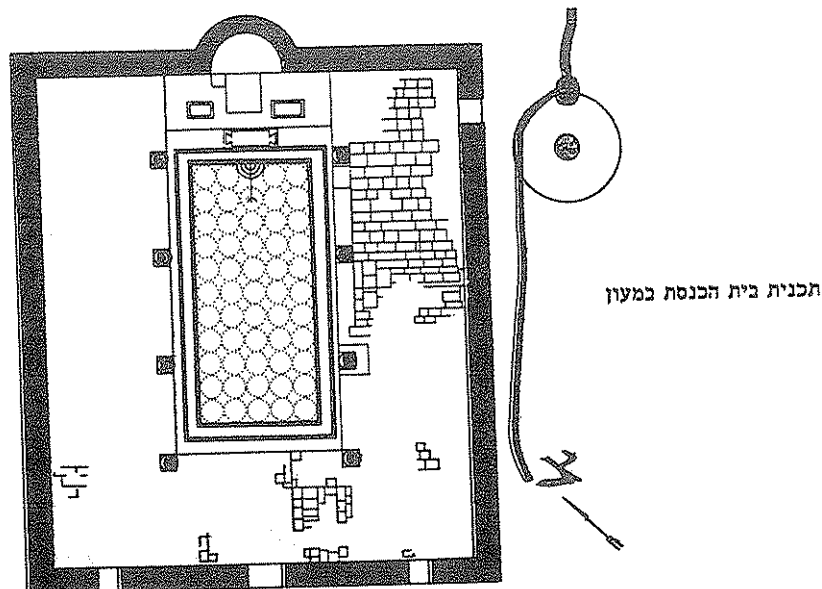
מבני בסליקה עם אפסיס לכיוון ירושלים (כגון בית-אלפא) או בלעדיו (רחוב). המבנים הם מבני אורך המופנים אל ירושלים, והפתחים בקיר שמול כיוון התפילה על-פי החלוקה הכרונולוגית. אלה הם בתי-הכנסת מן הטיפוס המאוחר. בניגוד לבתי-הכנסת מן הטיפוס הגלילי, הרי בבתי-הכנסת אלה איכות הבנייה אינה גבוהה. רוב קירות בית-הכנסת לא נשתמרו לגובה רב. הם בנויים אבנים פשוטות. חלקם החיצוני אינו מעוטר. החלק הפנימי מעוטר בפסיפסים. חלקם מעוררים שאלות הלכתיות, שכן מופיעות בהן דמויות, ולעתים אף דמויות אליליות, כגון הליוס.¹⁶

גם בבתי-הכנסת שאין בהם אפסיס, בנוייה במה בקיר הפונה לירושלים. בתי כנסת אלו נבנו בהתאם להלכה שיש להתפלל לכיוון ירושלים, והפתחים נקבעו בקיר שמול כיוון התפילה, בהתאם לפרשנות של התוספתא — אין פותחין פתחי בתי כנסיות אלא במזרח — פרשנות לפיה במזרח הכוונה כמו

16. על שאלות עלו ופתרון ראה א"א אורבך, "הלכות עבודה זרה והמציאות הארכיאולוגית וההסטורית", בתוך: ארץ ישראל ה' (תשי"ט), עמ' 189-205.

במקדש, שם הפתח היה במזרח וקדש הקדשים במערב. אף בבית-הכנסת "מזרח" הוא הקיר שמול כיוון התפילה (טיפוס 4 לעיל).

כך בית-הכנסת הצפוני בחמת-טבריה בשלב המאוחר, בו בוטל הפתח הדרומי ונפתחו שלושה פתחים בצפון. במקום הפתח שבוטל נבנה טורג ובימה. כמותו גם בתי הכנסת הדרומיים בחמת-טבריה.¹⁷ כך בבית-אלפא ורחוב שבעמק. ברמון, שמדרום לקיבוץ להב, בשלב השני של בית-הכנסת שנבנה במחצית המאה הרביעית, הוקמה כמה בקיר הצפוני, הפונה לירושלים, והפתחים הם בדרום. כך גם בשלב המאוחר (שלהי המאה השישית). במעון שליד קיבוץ נירים, הכניסה בדרום-מערב, והתפילה לצפון-מזרח — כיוון ירושלים. באמצע המאה השישית נבנתה גומחה בקיר הפונה לירושלים.

בעזה נתגלה ב־1966 בית-כנסת שנחפר בשנים 1967-1976. המבנה בציר דרום-מערב — צפון-מזרח. הפתחים בדרום-מערב ובקיר הצפון-מזרחי — הקיר הפונה לירושלים, אפסיס. בית-הכנסת בעזה הוא הגדול ביותר שנחשף בארץ. שטחו 26x30 מטר. יש בו ארבעה טורי עמודים. על-פי כתובת הקדשה, נבנה בית-הכנסת בשנת 509.

17. בשלב הקדום מן המאה השלישית, פתח בית-הכנסת היה בדרום, בדומה לבתי-הכנסת מן הטיפוס הגלילי.

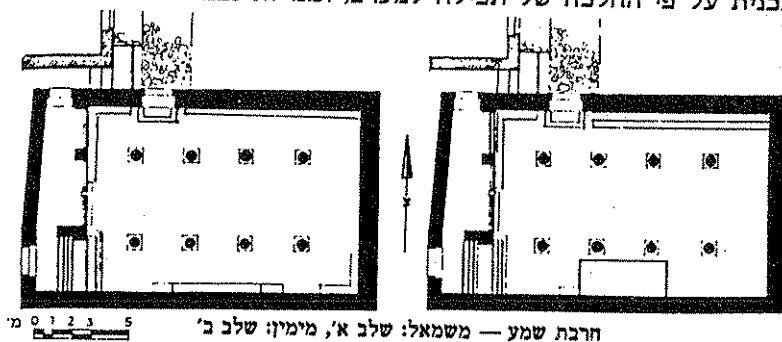
גם בגולן נמצא בית-הכנסת מטיפוס זה — קצרין. בית-הכנסת שטחו 15.4x18 מטר, בנוי בציר צפון-דרום. פתחו הראשי שבצפון נשתמר בשלמותו. מסביב לקירות בית-הכנסת — ספסל ישיבה. הוא מחולק על-ידי שתי שורות עמודים, ובקירו הדרומי — במה. מלבד הפתח הראשי, ישנו פתח נוסף ממערב. בית-הכנסת נוסד בסוף המאה הרביעית, והיה קיים עד מחצית המאה השמינית.

.3

קבוצה של כתיבת-כנסת, שתכניתם שונה משל שתי הקבוצות הקודמות. בקבוצה זו ישנם כמה טיפוסים של תכנית, שנתפסו כטיפוסי מעבר בין הטיפוס הגלילי הקדום לטיפוס המאוחר. להלן נסקור כמה מבתי-הכנסת וננסה לעמוד על מקורה ההלכתי של תכניתם.

א. כתיבת-כנסת, שצירם מזרח-מערב, ופתחיהם — במערב (טיפוס 2).

1. חר' שמע — בית-הכנסת נחפר בידי א' מאירס בשנים 1970-1972.¹⁸ הבניין בנוי בציר מזרח-מערב. יש בו פתחים במערב ובצפון. הפתח הצפוני פתוח אל סדרת מבנים צמודה. הפתח המערבי גבוה מרצפת בית-הכנסת, וממנו יורדים במדרגות אל בית-הכנסת. בית-הכנסת הוקם במאה השלישית וחרב, כנראה, ברעידת-אדמה בשנת 306. במאה הרביעית הוקם בית-הכנסת מחדש, ונוספה לו במה נאה בקיר הדרומי. לדעת החופרים, כיוון התפילה בבית-הכנסת לירושלים. נראה לנו, כי בשלב א' היתה התפילה למערב, ובקיר המערבי היתה הכניסה העיקרית (טיפוס 2). עם הזמן נתקבלה ההלכה, שמתפללים לכיוון ירושלים, ובהתאם להלכה זו נבנתה הבמה בקיר הדרומי — במה, שחלקה מוסתר על-ידי העמודים המרכזיים שבקיר הדרומי. לדעתנו, בחר' שמע אנו עדים לתהליך של התפתחות הלכתית. בשלב הראשון היתה התכנית על פי ההלכה של תפילה למערב, וממילא נבנה בית-הכנסת בציר

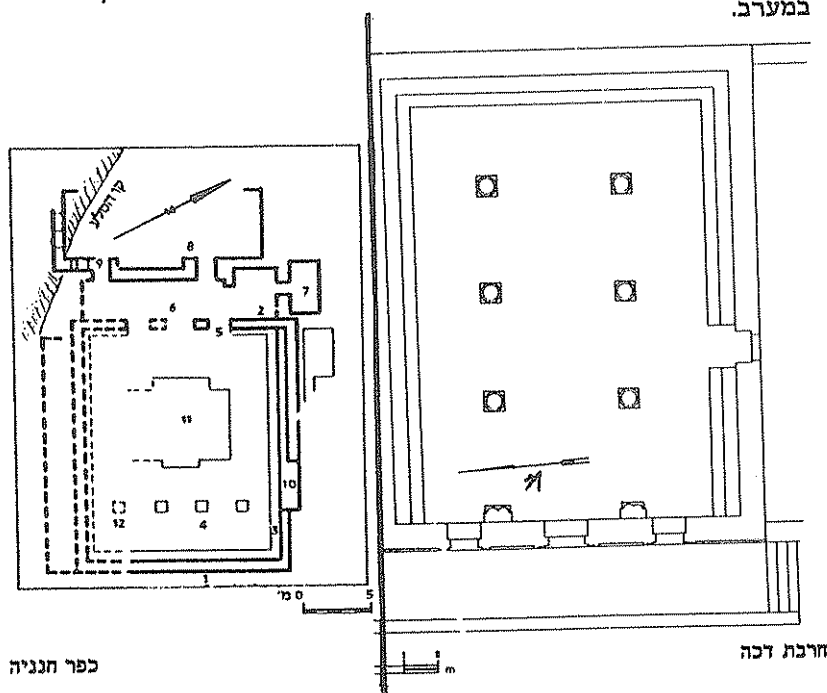

חרבת שמע — משמאל: שלב א', מימין: שלב ב'

18. א' מאירס, "חרבת שמע הישוב ובית-הכנסת", בתוך: קדמוניות ה. (תשל"ב), עמ' 58-61.

מזרח-מערב. כשנתקבלה ההלכה של תפילה לירושלים, היא הותאמה לבית-כנסת קיים, ולכן נשאר המבנה בציר מערב-מזרח, אך נוספה לו במה בדרום. מעניין, כי בית-הכנסת בחורבת שמע נמצא במרחק של כמה מאות מטרים מבית-הכנסת של מירון. שניהם היו קיימים יחדיו, אך הם מייצגים גישות הלכתיות שונות.

2. חר' דבה (מזרחית לירדן מצפון לכנרת) — בית-כנסת מפואר, שנתגלה בשלהי המאה הקודמת ונחפר ב-1905 על-ידי קוהל וואצינגר. בית-הכנסת בנוי בציר מזרח-מערב, ויש לו שלושה פתחים במערב. אל פתחי בית-הכנסת עלו בבמה במדרגות מצפון ומדרום. בית-הכנסת מחולק על-ידי שני טורים של שלושה עמודים. בהמשכו של כל טור עמודים. בצמוד לקיר המערבי, אדן נוסף. נראה לנו, כי אדנים אלה, הצמודים לקיר המערבי, מציינים את כיוון התפילה. איכות הבנייה והעיטור דומה לבתי-הכנסת הגליליים, והוא, כנראה, מתקופתם. בפשטות נראה, כי כיוון התפילה למערב, ואף הפתחים במערב.

3. כפר חנניה — בית-הכנסת החצוב. מבנה גדול, שרובו חצוב בסלע, בעיקר קירותיו הצפוני והמזרחי. המבנה בנוי בציר מזרח-מערב והפתחים במערב. צבי אילן כותב, "התפילה כמוכן לירושלים", אך אין שום סימוכין לקביעה זו. לדעתנו, אף כאן התפללו למערב, בכיוון הפתחים. יתרה מזו,

בניית בית-הכנסת היתה כרוכה בעבודת חציבה רבה, ונראה, שהושקע מאמץ גדול לבנות מבנה המכוון בציר מזרח-מערב. אילו היו מתפללים בכפר-חנניה לכיוון ירושלים, היו בונים את בית-הכנסת בציר צפון-דרום, כמקובל.

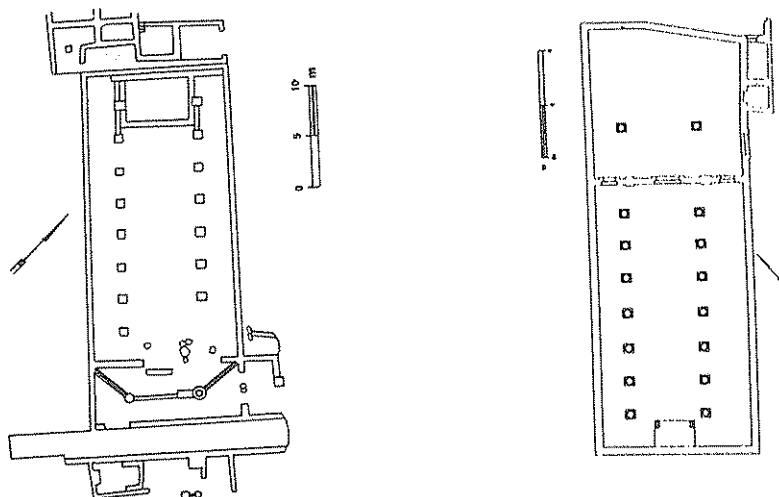
ב. בתי-כנסת הבנויים בציר מזרח — מערב, ופתחיהם במזרח (טיפוס 1)
בתי-כנסת אלה בנויים על-פי ההלכה, שתפילה למערב ופתחי בתי-כנסות במזרח.

1. בית-שערים¹⁹ — בית-כנסת גדול — 15×35 מטר, בנוי בציר דרום-מזרח — צפון-מערב. הכניסה אליו מרחבה גדולה, אליה עולים במדרגות מרחוב העיר. מהרחבה נכנסים אל בית-הכנסת בשלושה פתחים, המצויים בקיר הדרום-מזרחי. סמוך לקיר הצפון-מערבי ישנה כמה גדולה 6.3×5 מטר. לדעת מור, מכון הבניין אל ירושלים. הוא טוען, שמשני צידי הפתח המרכזי נמצאו שרידי ארון-הקודש. קשה מאוד לראותם בתכנית. לדעתו, המבנה שליד הקיר המערבי הוא בימת בית-הכנסת. באנציקלופדיה לחפירות כותב מור שמציאותו של ארון-הקודש בחזית משוערת ואינה ודאית. בשלב הראשון של בית-הכנסת מור אינו מזכיר כלל את הארון, ואילו בשלב ב' — "נסתם הפתח האמצעי מן החצר ואולי (1) הותקנה במקומו גומחה לתיבה, כלומר ארון-הקודש קבוע". נראה לנו, כי מור מניח, שהתפילה בבית-הכנסת היתה לכיוון ירושלים, ולכן הוא מחפש שם ארון וכמה. לדעתנו, מעידה התכנית על תפילה למערב, והבימה היא מקום ארון-הקודש. מבנה זה, שנבנה במחצית המאה השלישית, הוא הראשון בו יש ארון-קודש קבוע.

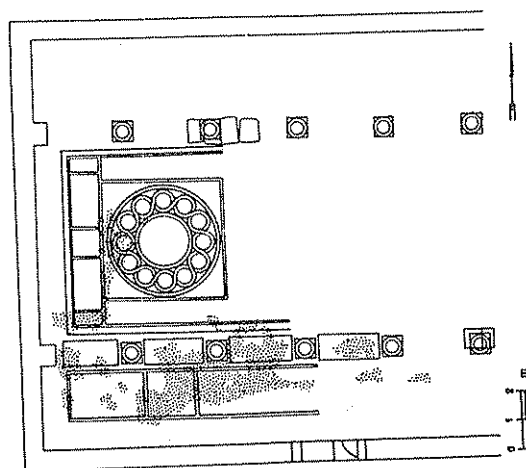
במרחק כמה מאות מטרים דרומית-מערבית לבית-הכנסת נחפר מבנה בסיליקה גדול ומפואר, ששטחו 40×15 מטר, אף הוא בציר דרום-מזרח — צפון-מערב, ובקירו המערבי — כמה. המבנה דומה מאוד למבנה בית-הכנסת. הבניין נבנה בסוף המאה השנייה או בתחילת המאה השלישית. מור קובע: "אין ספק בדבר, שהבניין הנדון שימש לצרכים ציבוריים, אבל עד היום לא עלה בידינו למצוא נתונים לקביעת המטרה שלשמה נועד". בהמשך, הוא מעלה כמה אפשרויות, אך האפשרות שגם מבנה זה הוא בית-כנסת אינה עולה כלל. לדעתנו, סביר שאף מבנה זה הוא בית-כנסת, ואף בו התפללו למערב. החופרים התעלמו מאפשרות זו, שכן לדעתם, התפללו לכיוון ירושלים, ובמבנה זה אין רמז לכך.

2. יפיע — בית-הכנסת ביפיע, שמערבית לנצרת, נחפר בשנת תש"י.

19. ב' מיזלר (מור), "עם סיום עונת החפירות השלישית בבית שערים (שיך אבריק)", בתוך: ידיעות ט, (תש"ב), עמ' 11-14. ב' מיזלר (מור), "עונת החפירות הרביעית בבית שערים", בתוך ידיעות ט, (תרצ"ט), עמ' 101-102. ב' מור, נ' אביגד, "בית שערים", בתוך: אנציקלופדיה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל, 1970.

בית שערים — בית הכנסת (מימין) והבסיליקה (משמאל)

תכנית בית הכנסת ביפיע

נותרו ממנו שרידים מועטים. התכנית ואיכות הבנייה דומים לטיפוס הגלילי הקדום, אך בניגוד לבית-הכנסת הגליליים, יש בו פסיפס. הפסיפס נעשה, כנראה, במאה ה-4, אך ספק אם הוא שייך לשלב הראשון של בית-הכנסת. בית-הכנסת בנוי בציר מזרח-מערב, וחזיתו, כנראה, במזרח. החופרים שיערו, שהתפללו בו למזרח. כנראה ביון שהפתחים היו במזרח. קביעה זו משונה, שכן אין לה בסיס במקורות. ירושלים נמצאת בדרום ולא במזרח. לדעתנו, אף כאן התפללו מערבה. כך עולה מתכנית בית-הכנסת. כך עולה גם מכיוון הפסיפס, ומשתי אומנות הצמודות לקיר המערבי בהמשך לטורי העמודים.

3. סומקה²⁰ — בחר' סומקה שבכרמל, נחשף בית-כנסת מפואר מטיפוס בתי-הכנסת הגליליים. שטחו של בית-הכנסת 15x19 מטר. חזיתו בת שלושת הפתחים במזרח. החזית מעוטרת דגמים מעולם החי והצומח וצורות גיאומטריות. הוא נבנה במאה השלישית. בית-הכנסת בנוי בציר מזרח-מערב, חזיתו במזרח. נראה, כי כאן התפללו מערבה, שכן באזור זה תפילה למזרח אינה סבירה.

4. סאסא — בית-כנסת שצירו מזרח-מערב, מחולק על-ידי שני טורי עמודים לאולם ושתי סיטראות. לבית-הכנסת בניסה אחת במרכז הקיר המזרחי. אף כאן התפללו למערב, שכן התפילה מזרחה אינה סבירה. חלקו הדרומי של בית-הכנסת מכוסה הריסות, אך גם אם תמצא בו במה, מסתבר שהיא מאוחרת לבניין המקורי, בדומה לחר' שמע וגוש-חלב.

5. בית-שאן - צפון²¹ — בית-כנסת זה הוקם בשלהי המאה הרביעית, ונתקיים בשינויים (החופר הבחין שלושה שלבים) לפחות עד שנת 624. המבנה הוא בסיליקה, שכיוונה מזרח-מערב. חלקו הדרומי של בית-הכנסת נהרס על-ידי דחפורים. שטחו היה 14.2x17 מטר. בקיר המזרחי של בית-הכנסת שלושה פתחים, ובקיר המערבי — אפסיס. אין ספק, שלפניו פתחים במזרח, ותפילה למערב. בשלב השני היה בבית-הכנסת פסיפס מחולק לכמה שטיחים. במערבי שבהם, הסמוך לאפסיס, ארון-קודש; משני צידיו מנורות שבעת קנים, שופרות ומחתות. ראוי להזכיר, כי בבית-הכנסת נמצאה כתובת הקדשה יוונית, שגרמה לספקות, האם בית-הכנסת הוא יהודי או שומרני²², שכן, הכתב הוא מטיפוס שומרני.

6. ארבל — לדעתנו, בית-הכנסת נארכל, בשלב הקדום, היה אף הוא בעל תכנית זהה — פתח מרכזי במזרח, והתפילה למערב (ראה לקמן ד/2).

20. שמעון דר, "בית הכנסת של סומקה על הכרמל — סקירה מוקדמת", בתוך: א' אופנהיימר, א' כשר וא' רפפורט. בתי כנסת עתיקים, קובץ מחקרים, ירושלים, תשמ"ח, עמ' 213-230.

21. נ' צורי, "בית הכנסת העתיק של בית שאן", בתוך: ארץ ישראל ח (תשכ"ז), עמ' 149-167.

22. גוה, על פסיפס ואבן, עמ' 76-77.

ג. בתי-כנסת הכנויים בציר מזרח — מערב, פתח במזרח ותפילה לכיוון ירושלים

תבנית כזו אופיינית לכמה בתי-כנסת ביהודה:

1. חר' רמון — שלב א.²³ מתחת לבית-הכנסת שנבנה במאה החמישית-שישית (כיוונו צפון-דרום, פתחו בדרום, ובצפון כמה לכיוון ירושלים) היה קיים מבנה ציבורי גדול. לדעת החופר, גם הוא בית-כנסת. תכניתו (שלא נתבררה היטב) שונה מזו של בית-הכנסת שמעליו. המבנה הוא מבנה שצירו מזרח-מערב. מזרחית לו נמצא סטילובאת, עליו שלושה עמודים באתרם. בקיר הצפוני גומחה מלבנית, ששימשה, כנראה, מקום לארון-הקודש, שהיה מופנה לירושלים.

2. אשתמוע — אל בית-הכנסת נכנסים באכסדרה המצוייה מזרחית לו, וממנה כשלושה פתחים אל בית-הכנסת, שצירו מזרח-מערב. אולם התפילה שטחו 10x20 מטר, ולאורך הקירות — ספסלים. בקיר הצפוני, כשני מטר מעל הרצפה ישנן שלוש גומחות. המרכזית גדולה ורחבה, ומשני צידיה גומחות קטנות. לרגלי הגומחות בנוייה במה. הגומחה המרכזית שימשה מקום לארון, והגומחות שמצידיה שימשו, כנראה, למנורות שבעה קנים. שלוש הגומחות פונות לירושלים. סוקניק ומאיר, שחפרו את בית-הכנסת בשנים 1935-1936 משערים, שהוא נבנה במאה הרביעית.

3. סוסיא²⁴ — בית-הכנסת נמצא בגבהה של העיר. הוא ניצב על פודיום. לפניו חצר מוקפת אכסדרה, ממנה עולים במדרגות לאכסדרה המובילה אל אולם התפילה, אליו נכנסים שלושה פתחים. ממזרח — ציר האולם מזרח-מערב. בקיר הצפוני במה מוקפת סורג שיש וגומחה גדולה בה עמד ארון-הקודש. בית-הכנסת מעוטר בפסיפסים מפוארים, ובהם כתובות.

נראה לנו, כי תכניתם של בתי-כנסת אלה היא תוצאה של התפתחות הלכתית. מכנים אלה, שצירים מזרח-מערב, ופתחים במזרח, צפוי היה שיתפללו בהם מערבה. במצב הקיים, פתח בממד הצר ותפילה בכיוון המנוגד לכיוון בית-הכנסת אינם נראים טבעיים.

אפשר, שכתקופה קדומה נהגה בדרום הרי-החברון ההלכה הקובעת, כי מתפללים למערב, ופתחי בתי-הכנסיות במזרח. עם הזמן נתגברה ההלכה הקובעת את כיוון התפילה לירושלים. המסורת הקדומה קבעה בתים שכיוונם מזרח-מערב, ופתח במזרח. ההלכה המחודשת קבעה, שיש להתפלל צפונה, וכך אמנם נבנו בתי-הכנסת.

23. ע' קלוגר, "בית הכנסת של חורבת רמון", בתוך: קרמוניות טו, (תשמ"ד), עמ' 66-67.

24. ש' גוטמן, ד' יבין וא' נצר, "חפירת בית הכנסת בחורבת סוסיא", בתוך: קרמוניות ה, (תשל"ג), עמ' 47-52.

יש כאן התלבטות בין שתי תפישות הלכתיות מנוגדות. ההלכה, שפתחי בתי-הכנסת במזרח מובילה למבנה, שצירו מזרח-מערב, ואילו ההלכה לפיה התפילה לכיוון ירושלים, מכתיבה בהרחברון מבנה, שצירו צפון-דרום.

ואמנם, בשני בתי-כנסת נוספים, שנתגלו בהרחברון, אנו מוצאים תכנית שונה מזו של אשתמוע, סוסייה ורמון — בתי-הכנסת במעון ובענים, שניהם נבנו במאה הרביעית, כמו אלה שבאשתמוע ובסוסייה. במעון וענים בנוי בית-הכנסת בציר צפון-דרום. במעון, במרכז הקיר הצפוני — הפונה לירושלים, גומחה מלבנית; ובענים, חלקו הצפוני של בתי-הכנסת תחום בסורג, במרכזו פתח, שהולך לבמה הצמודה לקיר הצפוני. לשני בתי-הכנסת נכנסו במזרח. בענים נכנסים לבתי-הכנסת דרך חצר, במערה אכסדרה, ממנה נכנסו בשני פתחים אל בתי-הכנסת. במעון, בשלב א', היו שלושה פתחים במזרח. בשלב ב', חולק בתי-הכנסת, ששטחו צומצם על-ידי קיר, שנבנה בחלקו הדרומי, ונותרו שני פתחים במזרח. נראה לנו, שבענים ומעון, כמו ברמון, אשתמוע וסוסייה, משקפת התכנית התלבטות בין הגישות ההלכתיות, כפי שהזכרנו למעלה, והפתרון כאן הוא "פשרה" אחרת בין שתי האפשרויות.

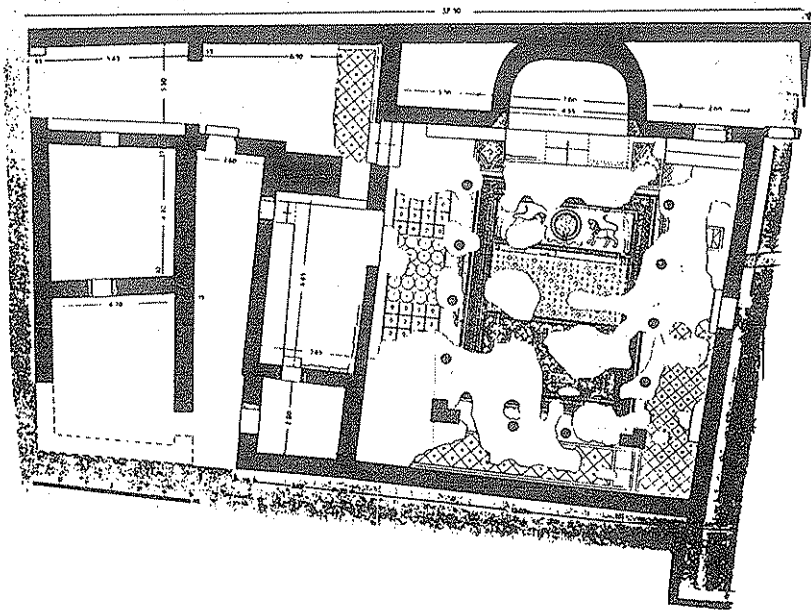
ביסוד השערתנו אנו מניחים, כי בשלב שלפני הקמת בתי-הכנסת (במאה הרביעית) נהגה ביהודה ההלכה, שמתפללים מערבה, ופתח בתי-הכנסת במזרח (ואכן שלב א' ברמון נבנה במאה השלישית). תימוכין להנחה זו אנו מוצאים במגוריו של ר' יהושע בן לוי, האמורא הקובע במסכת בבא-בתרא, כי יש להתפלל מערבה, בהר חברון — דרומה: "ר' חייא רבה אול לדרומא ואתקביל גבי ר' יהושע בן לוי" (איכ"ר ג,ו).

ד. בתי-כנסיות הפונים לירושלים ופתחיהם במזרח

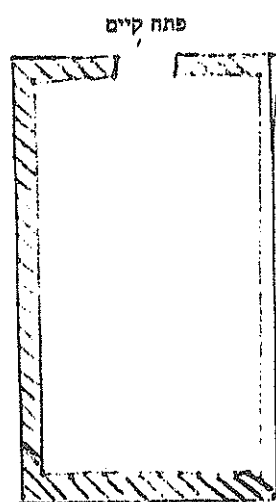
לבד מבתי-הכנסת בענים ובמעון, נתגלו בתי-כנסת נוספים, בהם נתלבטו בין ההלכות ונתפשרו על תפילה בכיוון ירושלים, ופתח במזרח.

1. חמת-גדר — בבית-הכנסת בחמת-גדר היו שלושה שלבים. התכנית הנוגעת לענייננו היא זו של שלבים ב-ג. המבנה כמעט רבוע, 13.9×13 מטר. בקיר הדרומי, הפונה לירושלים, אפסיס גדול. לפניו במה, שארכה כרוחב האפסיס — 4.55 מטר ורוחבה 1.20 מטר. אל בתי-הכנסת לא היתה כניסה ישירה. היו לו שלוש כניסות, שתיים במערב דרך פרוזדור, והפתח הראשי — במזרח. בית-כנסת זה הוקם במאה הרביעית, וחרב במאה השביעית.

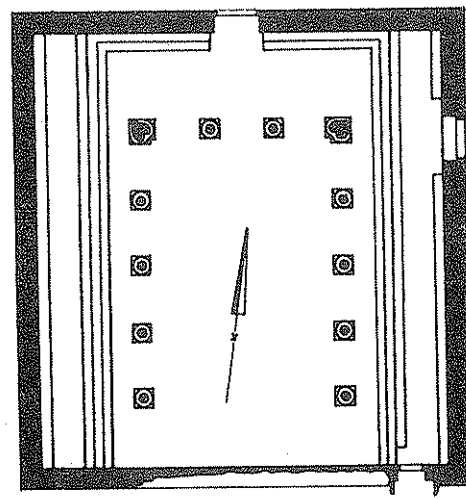
2. ארבל²⁵ — בית-הכנסת בארבל עורר, בשל תכניתו וסגנון הבנייה שלו, כמה שאלות. מבחינת סגנון הבנייה, המבנה הוא דוגמה נאה של בתי-הכנסת הקדומים. הוא בנוי אבני גזית יפות, ופתחו עשוי אבן אחת, כולל הסף. אך שלא כבתי-הכנסת הגליליים, שצירם צפון-דרום וחזית הפתחים בדרום, בארבל הכניסה האחת במזרח. שינוי זה בתכניתו גרם להכללתו בטיפוס הביניים. בית-הכנסת בנוי בציר צפון-דרום, ויש בו, בוודאי, שני שלבים. השלב האחרון מובחן בשימוש משני של הרכה פריטים אדריכליים בקירותיו, ובעיקר

חמת־גדר

הצעת השיחזור של השלב הקדום

חורבת ארבל

בגומחה מעוגלת לארון-קודש בדרום, ובפתיחת פתח בקיר הצפוני. על-פי תכניתו הסופית, ניתן לשייך את בית-הכנסת לקבוצת בתי-הכנסת מן הטיפוס המאוחר, היינו תפילה לירושלים וכניסה מול כיוון התפילה, אם כי נראה, שהכניסה הראשית במזרח.

בשלב א', התפילה לדרום — לכיוון ירושלים, והכניסה — במזרח. נראה לנו, כי מה שמוגדר בשלב א', אינו השלב הקדום של בית-הכנסת, שכן בתכניתו יש כמה נעיות:

א. הפתח המונומנטאלי אינו במרכז החזית, אלא קרוב לפינה הצפון-מזרחית.

ב. יותר מכך, מן הפתח יורדים במדרגות אל מול העמוד הצפוני-מזרחי.

לכן נראה לנו, שבשלב הראשון היה בית-הכנסת קטן יותר. הפתח היה במרכז החזית המזרחית, והבניין היה בציר מזרח-מערב, כיוון התפילה למערב. שורת העמודים הצפונית לא היתה מול הפתח, אלא צפונה ממנו. על-פי ממצאים הוקמה ארבל במאה השנייה. לדעתנו, אף בית-הכנסת בשלבו הקדום הוקם אז, ואם כן, הוא שייך לטיפוס הקדום. עד היום, לא נחפר בית-הכנסת בארבל חפירה ארכיאולוגית מדויקת. לכשיחפר המקום, ניתן יהיה לקבוע ביתר ודאות את תולדותיו ותכניתו.

צבי אילן קובע: "בארבל היה, כנראה, שיקול מקומי להתקנת הפתח במזרח. אילו ביקשו להתקין דלתות בדרום, היה צריך לבצע עבודות חציבה גדולות במדרון, כדי להכין מרחב גדול די הצורך בשביל החזית". נראה, כי הנחתו נשענת על השערה, שהתפילה היתה לדרום, וממילא היו צפויים הפתחים להיות בדרום, כמקובל בטיפוס הקדום. טענה זו אינה נראית, שכן אילו ביקשו אנשי ארבל לבנות בית-כנסת בציר צפון-דרום, היו בונים אותו במקום אחר, בו הטופוגרפיה היתה מאפשרת בנייה בציר כזה, בלי עבודות חציבה נרחבות. לשיטתנו, המבנה הקדום היה בנוי בציר מזרח-מערב, ולכן הפתח במזרח, מול כיוון התפילה, ובשלבם מאוחרים שונתה תכניתו של בית-הכנסת, שמקומו היה נתון. שינוי זה נעשה כאשר נתקבלה בארבל ההלכה, שיש להתפלל לכיוון ירושלים.

סיכום

בנושא כיוון התפילה נהגו בישראל שתי הלכות. האחת קבעה שיש להתפלל מערבה בכל מקום, שכן שכינה במערב; והאחרת קבעה שיש להתפלל

25. צ' אילן וא' אורכרת, "ארבל עיר קדומה במזרח הגליל התחתון", בתוך: קרמוניו 22, (תשמ"ט), עמ' 111-117. במאמרו מזכיר צ' אילן, כי זאב יבין העלה בעבודת הדוקטורט שלו את האפשרות, שבשלב קדום היה המבנה בציר מזרח-מערב.

לכיוון ירושלים והמקדש. במהלך השנים נתקבלה ההלכה שיש להתפלל לירושלים, וההלכה הקובעת שיש להתפלל מערבה, הלכה ונעלמה. נראה לנו, (אף שאיננו יכולים להוכיח), שההלכה שיש להתפלל לירושלים הלכה ונתקבלה בעיקר אחרי החורבן.

אף בעניין כיוון הפתחים מצאנו שתי גישות. האחת — הפתחים במזרח, וחברתה — הפתחים בכיוון התפילה. ההלכה, הקובעת שהפתחים בכיוון התפילה נהגה בתקופה בה לא היה מקום קבוע לארון־הקודש. כשנקבע מקום לארון־הקודש נוצרו בעיות, שכן קשה לקבוע מקום לארון בקיר שלכיוונו מתפללים, כאשר קבועים בו פתחים.

נמצאו כמה פתרונות לבעיה. למשל, בניית כמה לא במרכז הקיר הפונה לירושלים, אלא בצידו. פתרון זה אינו מוצלח משתי סיבות: האחת — הארון, שהוא האלמנט המרכזי, אינו במרכז אלא קרוב לפינה; והאחרת — בגלל מקומו, שאינו במרכז, הוא מוסתר על־ידי עמודי בית־הכנסת. כך, בבית־הכנסת התחתון בגוש־חלב. פתרון אחר — הוות הפתח שבקיר, הפונה לכיוון התפילה, ממרכזו לצדדים, כדי שאפשר יהיה לקבוע את ארון־הקודש במרכז. כך עשו באום־אל־קנאטיר ובעין־גשוט שבגולן. גם פתרון זה אינו נוח, ובמהלך השנים הלכו ופחתו הקהילות שנהגו על־פי ההלכה, שיש לקבוע את פתחי בית־הכנסת בכיוון התפילה.

נראה לנו, כי ההלכה שפתחי בתי־כנסיות יש לפתחם במזרח, תואמת את ההלכה שיש להתפלל מערבה. עם קבלתה של ההלכה שיש להתפלל לכיוון ירושלים, הפכה ההלכה בדבר פתחים במזרח לבעייתית, שכן צפוי, שהפתחים יהיו בציר התפילה, ולכן, בצפון־ירושלים ובדרומה צפויים פתחים בצפון ובדרום. אך בנושא זה היתה התלבטות. יש בתי־כנסת, שצירם מורח־מערב, הכניסה במזרח והתפילה לצפון, כך בסוסיה וכאשתמוע. באחרים, ציר המבנה צפון־דרום, התפילה לירושלים והפתחים בקיר האורך — במזרח, כך בענים ובמעון שבהר־חברון, ובחמת־גדר שליד הירמון. התלבטות זו, נמשכה עד שנתקבלה הפרשנות, לפיה "מזרח" שבהלכה אינו "מזרח" שכרוחות, אלא מזרח כמקדש, היינו בקיר שמול כיוון התפילה, וכך הגיעו לדגם המאוחר — מבני אורך, שצירם מופנה לירושלים ופתחיהם בקיר שמנגד. כך בבית־אלפא, רחוב, מעון, קצרין ועוד.

על־פי דברים אלה, נראה לנו לחלק את תולדות מבני בית־הכנסת לשלושה שלבים:

א. השלב, בו נהגו בקהילות שונות כל ההלכות: לשלב זה שייכים בתי־כנסת כגון כפר־נחום וברעם, בהם התפילה לירושלים ופתחיהם בכיוון התפילה; וגם חר' שמע, חר' דכה וכפר־חנניה, שגם בהם הפתחים בכיוון התפילה, אך התפילה אינה לירושלים אלא למערב. כן שייכים לשלב זה בתי־כנסת, בהם מתפללים מערבה, והכניסה במזרח, כגון בית־שערים, סוסיא, יפיע וסומקה. נראה לנו, שאף בית־הכנסת בארכל, בשלב הראשון, שייך

לקבוצה זו.

ב. השלב, בו נקבע מקום ארון־הקודש בכיוון התפילה, ונתקבלה ההלכה, שהתפילה לירושלים, אך עדיין נהגו על־פי ההלכות הקדומות. בתי־הכנסת בשלב זה, יש בהם התלבטות בין המנהג והארכיטקטורה הקדומים, לבין ההלכות שנתקבלו. לשלבי־ביניים זה שייכים בתי־הכנסת בהר־חברון, אוס־אלי־קנאטור ועין־נשוט שבגולן, שלבים מאוחרים בגוש־הלב, חר' שמע, ארבל ועוד.

ג. בשלב הסופי הותאמה הארכיטקטורה לנתונים שנתקבלו בכל הקהילות — תפילה לכיוון ירושלים, וארון־קודש בכיוון התפילה. בשלב זה, השלב המאוחר — המבנים בנויים בציר הפונה לירושלים ופתחם בקיר שמול ירושלים, כך בעזה, בית־אלפא ועוד.

חלוקה זו לשלבים, אינה בהכרח כרונולוגיה, שכן יש קהילות כגון קצרין, בה, במאה הרביעית, נבנה בית־הכנסת ששייך לטיפוס המאוחר, כשבקהילות אחרות כגולן נוהגים עדיין טיפוס מעבר. בבית־שאן נבנה בית־הכנסת בשלהי המאה הרביעית, במערבו במה י־ארון, והכניסות כמזרח.

יש לציון, שבבתי־הכנסת בבית־שערים, שהם בני המאה השלישית, ואולי מסוף המאה השנייה, התפללו מערבה. אך כבר בשלב קדום זה היו בבית־שערים ארון ובמה בכיוון התפילה, כשבאזורים אחרים — הארון והבמה מופיעים בשלב מאוחר יותר.

ראוי לבדוק את בתי־הכנסת באזור מגוריו של ר' יהושע בן לוי — דרומא ור' אבהו — קיסריה. שני אמוראים אלה הם שמסרו את ההלכה שיש להתפלל מערבה. ר' יהושע בן לוי הוא אמורא בן הדור הראשון, ור' אבהו — מן הדור השלישי.

באזור יריחו נחשפו שני בתי־כנסת. האחד ביריחו ומשנהו בנערן. שניהם אינם תואמים לדברינו, שכן שניהם מכוונים דרומה (לא לירושלים), ופתחיהם בצפון. איני יודע להסביר את תכניהם של שני בתי־כנסת אלה.